

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

En είδει προλογικού σημειώματος	11
<i>Δημήτρης Τρίκας</i>	
1. Εισαγωγή. Εγκλεισμοί και Ιστορία: Από την ιατρικοποίηση της κοινωνίας και του Πολιτικού στην κυριαρχία του βιοϊατρικού παραδείγματος	19
<i>Γιώργος Κόκκινος – Έλλη Λεμονίδου</i>	
2. Εγκλεισμός και μορφές κανονικοποίησης του ψυχικά πάσχοντος σώματος στις δυτικές κοινωνίες	37
<i>Βάσια Λέκκα</i>	
3. Από τον Ουγκώ στον Φουκώ: Όταν ανοίγει ένα άσυλο, κλείνει μια φυλακή;	51
<i>Θανάσης Λάγιος</i>	
4. Δρομοκαΐτειο, ηθική παράνοια και ηθική/γενετήσια θεραπεία: «Καλοπροαίρετοι γιατροί μου, αν επιμένετε να με γιατρέψετε από κάτι, γιατρέψτε με από τη λογική»	63
<i>Δήμητρα Τζανάκη</i>	
5. Πόλεμος και ψυχικά νοσήματα: Στρατιωτικοί στο Δρομοκαΐτειο κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου	91
<i>Αλέξανδρος Μακρής</i>	
6. Όψεις του στρατοπεδικού εγκλεισμού στον 20ό αιώνα: Φωνές από/για τα κρεματόρια, τα γκουλάγκ, τη Μακρόνησο	109
<i>Βασίλης Α. Μπογιατζής</i>	
7. Σοβιετικοί αιχμάλωτοι πολέμου: Γενοκτονία και αναθεώρηση της Ιστορίας	133
<i>Νίκος Παπαδάτος</i>	

8. Πολιτικοί κρατούμενοι, εξόριστοι του Εμφυλίου και Μάρτυρες του Ιεχωβά: Συγκλίσεις και αποκλίσεις μιας κοινής εμπειρίας διώξεων 155
Θεόφιλος Διαμάντης
9. «Ανθρώπινα ινδικά χοιρίδια» χαμηλού κόστους και «υψηλών» προσδοκιών 165
Ουρανία Γεωργοπούλου
10. Δικασμένη μνήμη. Εγκλεισμός και μετανάστες στη μεταπολεμική περίοδο: Το παράδειγμα της Μπονεγκίλα 185
Κώστας Κατσάπης
11. Από τη φιλανθρωπία στην αποκατάσταση: Η εδραίωση του ιατρικού μοντέλου προσέγγισης της αναπηρίας στην Ελλάδα 209
Βασιλική Χάλαζα
12. Εκτοπισμοί, «ανεπιθύμητες κινητικότητες», εγκλεισμένα σώματα σε «γκρίζες ζώνες»: Το προσφυγικό-μεταναστευτικό ζήτημα στις υστερο-νεωτερικές κοινωνίες της διακινδύνευσης και της αβεβαιότητας 235
Χρήστος Κουρούτζας – Δημήτρης Παρασκευόπουλος – Κωνσταντίνος Λερός
13. Σπιναλόγκα: Οι λεπροί στην ελληνική λογοτεχνία στο ιστορικό συγκείμενο της «πολεμικής δεκαετίας» (1912-1922) και του Μεσοπολέμου 255
Γιώργος Κόκκινος
14. Άνθρωπος, χώρος και χρόνος στη στρατοπεδική λογοτεχνία του Ολοκαυτώματος 273
Βασιλική Σελιώτη
15. Η μνήμη της «ανάξιας ζωής». Tiergartenstraße 4 – Μνημεία για τα θύματα της ναζιστικής «ευθανασίας» 299
Ευγενία Αλεξάκη
16. «Μια μέρα θα σ' το πω...»: Η μουσική δημιουργία που ανθίζει μέσα στα στρατόπεδα συγκέντρωσης, τα γκέτο και τους τόπους εξορίας – Η περίπτωση του Μίκη Θεοδωράκη 333
Αλέξης Βάκης

- 17.** Επταπύργιο: Βυζαντινό φρούριο και τόπος εγκλεισμού.
Οι σημασιοδοτήσεις του μνημείου στη δημόσια ιστορία 347
Ιωάννα Αντωνιάδου – Ζέτα Παπανδρέου – Ελένη Στεφάνου
- 18.** Ο εγκλεισμός στη νεοφιλελεύθερη ορθολογικότητα ως παράσταση
και ως γλώσσα. Η σκηνική δραματουργία του Θεόδωρου Τερζόπουλου
και του Heiner Müller 367
Εύη Προύσαλη
- 19.** Οι βυθιστικές τεχνολογίες και η δύσκολη κληρονομιά στην Ευρώπη
και την Ελλάδα 391
Άννα Μαρία Δρουμπούκη
- 20.** «Το Κοντσεντραμέντο (Concentramento) της Ρόδου»:
Το ιστορικό γεγονός, η κινηματογραφική ταινία τεκμηρίωσης,
το εκπαιδευτικό πρόγραμμα 409
Κυριακή Φαρδή – Δημήτρης Κόκκινος
- Οι συγγραφείς του τόμου 439

Εν είδει προλογικού σημειώματος

Ως επιστημονικοί επιμελητές του τόμου τον οποίο κρατάτε στα χέρια σας θεωρήσαμε σκόπιμο να συμπεριλάβουμε σε αυτόν το κείμενο που έγραψε ο Δημήτρης Τρίκας, ο εμπνευστής της Έκθεσης και των πέντε συναφών επιστημονικών ημερίδων με τον τίτλο «Εγκλεισμοί», που οργανώθηκαν στο Δρομοκαϊτειο κατά το χρονικό διάστημα Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2022. Αφενός, για να αποδώσουμε τιμή στην εξαιρετικά πρωτότυπη και κοινωνικο-πολιτισμικά ευαίσθητη και ριζοσπαστική πρωτοβουλία που ανέλαβε ο συγγραφέας του, από την οποία άλλωστε απέρρευσε ο πυρήνας των κειμένων που θα διαβάσετε. Αξίζει να επισημανθεί ότι επιστημονικός υπεύθυνος για την ημερίδα που άνοιξε τον κύκλο των επιστημονικών προσεγγίσεων οι οποίες συνόδευαν την εικαστική παρέμβαση στους χώρους του Δρομοκαϊτειου με τον τίτλο ακριβώς «Εγκλεισμοί και Ιστορία» ήταν ο Γιώργος Κόκκινος, συνεπιμελητής του παρόντος τόμου. Αφετέρου, όμως, γιατί θεωρήσαμε ότι η προβληματική που αναπτύσσει ο συγγραφέας του κειμένου θεωρητικοποιεί την εμπειρία του πρόσφατου μαζικού εγκλεισμού λόγω της πανδημίας του Covid-19, αλλά και τη συνδέει με τον πολυδιάστατο φιλοσοφικό, ηθικό, αισθητικό και πολιτικό στοχασμό αναφορικά με την ιστορικότητα και τις πολλές όψεις του φαινομένου, και γενικότερα με τη βιοπολιτική και τη βιοεξουσία και τις δυνατότητες υπέρβασής τους.

Είμαι εδώ από 23 ετών. Τώρα είμαι 67... Καλά είναι εδώ... Οι συγγενείς μου έχουν πεθάνει όλοι... Δεν ερχόντουσαν να με βλέπουν... Έξω βγήκα μόνο μια φορά. Στη Νίκαια. Ωραία ήταν. Στο Χαϊδάρι δεν βγαίνω. Δε μ' αφήνει ο γιατρός...

(Προφορική μαρτυρία ασθενούς του Δρομοκαϊτίου στη Μαρία Φαφαλιού)

Η βιοπολιτική περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο επιχειρήθηκε, από τον 18ο αιώνα και μετά, να εξορθολογιστούν τα προβλήματα που έθεσαν στη διακυβερνησιακή πρακτική τα φαινόμενα που χαρακτήριζαν ένα σύνολο ζώων, συγκροτημένων σε πληθυσμό: υγεία, υγιεινή, γεννητικότητα, μακροζωία, φυλές [...]¹

Η εξουσία στη νεωτερικότητα σταδιακά αλλά σταθερά μετακυλά την επικυριαρχία της από την καταστολή στον καθολικό προληπτικό έλεγχο. Ο Foucault είχε δίκιο! Το παιχνίδι της πολιτικής διεξάγεται πάνω στα σώματά μας. Η πολιτική γίνεται βιοπολιτική.

Ο όρος «βιοπολιτική» εισάγεται το 1976 από τον Γάλλο ιστορικό και φιλόσοφο για να περιγράψει τις τεχνικές διαχείρισης και ρύθμισης της ζωής και του θανάτου των ανθρώπινων πληθυσμών από τη νεωτερική εξουσία.

Η κάθε μορφή εξουσίας «επιθυμεί» ένα κομμάτι μας, επιδιώκει να ορίζει τις συνήθειές μας, να ελέγχει τις στάσεις και τις μετακινήσεις μας, το πώς οφείλει να λειτουργεί το σώμα μας ως επιθυμητικός μηχανισμός και ποια πρέπει να είναι η σεξουαλική μας ταυτότητα, τι κάνουμε με την αναπαραγωγή μας, με τα έμβρυά μας, με τα παιδιά μας, πότε και πώς πεθαίνουμε, πώς και μέχρι ποίου σημείου «επιτρέπεται» να πενθούμε για τις απώλειές μας, πώς να χρησιμοποιούμε τα φάρμακα για τη διαχείριση του θυμικού μας και πώς να οριοθετούμε την ψυχική ευεξία ή δυσανεξία μας. Ακόμα και η σχέση του ανθρώπου με τα μικρόβια, πέρα από το τυπικά ιατρικό μέρος που δεν αμφισβητείται, μετατρέπεται στην πραγματικότητα σε βιοπολιτική.

Αποθεώνοντας την αξία μιας φαντασιακής κανονικότητας που επιβάλλεται ως δέον με κάθε τρόπο και μέσον, και η οποία αναδεικνύεται πλέον στην καθοριστικότερη λειτουργία της εξουσίας στον κόσμο μας, κράτος, επιστήμη, οικογένεια και πεπεισμένα άτομα συνασπίζονται προκειμένου να επιδοθούν ή έστω να επιτραπεί η επίδοση σε μια καθολική παρακολούθηση και παρατήρηση κάθε κίνησης και κάθε νύξης, σ' έναν ατελεύτητο, αχόρταγο και ανελέητο έλεγχο της καθημερινής ζωής όλων. Πρόκειται για μια διαδικασία αλλοτρίωσης, οικειοθελούς εκχώρησης δικαιωμάτων, μέσα από την οποία οι πολίτες μετατρέπονται ανεπαισθήτως σε

1. Michel Foucault, *Η γέννηση της βιοπολιτικής. Παραδόσεις στο Κολλέγιο της Γαλλίας (1978-1979)*, μτφρ. Βασίλης Πατσογιάννης, Πλέθρον, Αθήνα 2012, 289.

υπηκόους που δεν διστάζουν μάλιστα να ασκήσουν βία για να επιβάλουν τη συμμόρφωση των ανήσυχων σωμάτων και πνευμάτων, και την πρόθυμη υπακοή σε μια «μεταφυσικού» τύπου αναγκαιότητα.

Η κάθε μορφή εξουσίας ονειρεύεται και αποσκοπεί σε πειθήνια σώματα, υπάκουα στον Νόμο ή, ακόμη καλύτερα, ενσωματωμένα στον Νόμο και τη διακηρυγμένη, πέραν κάθε ελέγχου, αξία του. Σώματα που δεν δύνανται καν να αμφισβητήσουν το παραμικρό και ζουν με τον φόβο του, ενώ την ίδια ώρα είναι έτοιμα και πρόθυμα, με τη σειρά τους, όχι απλώς να τον επιβάλουν στους άλλους, αλλά και να απολαύσουν ηδονικά την υποταγή και εκείνων στον φόβο του Νόμου. Έτσι, ο Νόμος γίνεται ισοδύναμος με τον φόβο του θανάτου.

Η δυστοπική εμπειρία της παγκόσμιας καραντίνας ελέω Covid-19 ήρθε να επιβεβαιώσει την είσοδο στη μετα-ανθρώπινη εποχή αρχικά του εγκλωβισμού και του απόλυτου ελέγχου (όπου βρισκόμαστε ήδη) και, σε δεύτερη φάση, της «αναγκαιότητας» της ενσωμάτωσης στον κόσμο του διαδικτύου και της τεχνητής νοημοσύνης.

Τα νέα δεδομένα έρχονται από τις επιστήμες του εγκεφάλου και τις εφαρμογές της νευροτεχνολογίας που τροφοδοτούν την κυρίαρχη πλέον νευρο-πολιτική. Μεταφέροντας το σκεπτικό του Michel Foucault στην εποχή μας, μπορεί κανείς να αντιληφθεί και να υποστηρίξει ότι η σημερινή βιοπολιτική εξουσία στοχεύει πρωτίστως στον έλεγχο του ανθρώπινου εγκεφάλου και στην επιλεκτική ρύθμιση ή απορρύθμιση των νοητικών λειτουργιών του. Αυτή είναι η νέα συνθήκη της εποχής. Αυτό είναι το νέο πλαίσιο λειτουργίας του συστήματος.

Οι νευροϊατρικές πρακτικές είναι ήδη σε θέση να επεμβαίνουν στη βαθύτερη δομή του εγκεφάλου ενός ασθενούς για να βελτιώσουν την κατάσταση της υγείας του. Το ερώτημα είναι εάν θα ήταν εξίσου επιτρεπτή –κοινωνικά, πολιτικά, ηθικά– η προσφυγή σε τέτοιου τύπου επεμβάσεις σε άτομα με υγιή εγκέφαλο, όχι δηλαδή για θεραπευτικούς σκοπούς αλλά, για παράδειγμα, για την τροποποίηση των εγκεφαλικών μας λειτουργιών και επιδόσεων. Θα μπορούσε να γίνει πραγματικότητα η ευγονική της *Πολιτείας* του Πλάτωνα ή του *Θαυμαστού καινούργιου κόσμου* του Aldous Huxley; Και ποιος αποφασίζει για μια τέτοια –δυνατή πια επιστημονικά– εξέλιξη των πραγμάτων;

Βιοπολιτική και Homo Sacer

Ο ναζιστής πολιτειολόγος και συνταγματολόγος Carl Schmitt είχε υποστηρίξει εύστοχα ότι «κυρίαρχος είναι όποιος αποφασίζει για την κατάσταση εξαίρεσης». Η καίρια αυτή θέση χρησιμεύει ως αφετηρία και εργαλείο στον Giorgio Agamben για να μπορέσει να αναλύσει τη βιοεξουσία στη νεωτερικότητα. Στο διάσημο βιβλίο

του *Homo sacer*,² ο Ιταλός φιλόσοφος εμβαθύνει και, ταυτόχρονα, εξειδικεύει τις πρωτοποριακές ιδέες του Foucault σχετικά με τις νέες βιοπολιτικές στρατηγικές. Όπως γράφει ο Agamben, «στη νεωτερική βιοπολιτική, κυρίαρχος είναι εκείνος που αποφασίζει για την αξία ή τη μη αξία της ζωής ως τέτοιας, δηλαδή για το αν η ζωή ως τέτοια έχει ή δεν έχει αξία». Όποτε αναφέρονται στην ανθρώπινη «ζωή», τόσο ο Agamben όσο και ο Foucault, εννοούν τη βιολογική και, συγχρόνως, την πολιτική υπόσταση κάθε ανθρώπινης ύπαρξης.

Σε αντίθεση με ό,τι υποστήριζε ο Αριστοτέλης, σήμερα είναι πλέον αδύνατο να ξεχωρίζουμε τον πολιτικό «βίο» από την απλή βιολογική «ζωή» των ανθρώπων. Και ακριβώς γι' αυτό, οι πρόσφατες βιοτεχνολογικές και βιοϊατρικές εξελίξεις έχουν τόσο δραματικές συνέπειες στη ζωή των ανθρώπων. Η προσπάθεια αναγωγής, μέσω των νέων τεχνολογιών, της πολιτικής διάστασης της ζωής μας στη βιολογία υποβαθμίζει τη ζωή μας σε «γυμνή ζωή». Ζωή υπό το κράτος του φόβου και στερημένη παντελώς από δικαιώματα. Για να είμαστε ακριβέστεροι, ζωή με την ψευδαίσθηση δικαιωμάτων, η ισχύς των οποίων αίρεται όταν ο έχων την εξουσία αποφασίζει την επιβολή μιας «κατάστασης εξαίρεσης» με τη μορφή και τη διάρκεια της κανονικότητας, όπως δείχνει ο Agamben.

Με την έννοια αυτή, οι εγκλεισμοί στην εποχή μας είναι πολλαπλοί και εκτυλίσσονται ποικιλοτρόπως, άλλοτε μεν εμφανώς, άλλοτε δε ανεπαισθίτως. Δομές, μηχανισμοί και τόποι αναψυχής, εκπαίδευσης, πειθάρχησης, προσαρμογής, υποδοχής, ίασης, αποτροπής, τιμωρίας και αποκλεισμού συγκροτούν το εκάστοτε κοινωνικό παλίμψηστο με σχολεία, στρατώνες, στρατόπεδα συγκέντρωσης, άσυλα, φυλακές, νοσοκομεία, χώρους εργασίας, άθλησης και διασκέδασης. Συγκροτούν, δηλαδή, Πόλεις και ορίζουν Συμπεριφορές. Αν η λειτουργία του σχήματος πρόληψη – επιτήρηση – τιμωρία υπηρετείται στη νεωτερικότητα από το Πανοπτικόν, το εμφανές κτίσμα επιτήρησης του εγκλεισμού, στη μετα-νεωτερικότητα που πλέον ζούμε, αρκούν οι δορυφόροι και οι μηχανές αναζήτησης για να μετατρέψουν τη Γη ολόκληρη σε τόπο πρόληψης – επιτήρησης – τιμωρίας.

Αν τα παραπάνω παραλληλισθούν με διαρκή και εν εξελίξει πόλεμο, στο κέντρο του πολέμου αυτού βρίσκεται το Σώμα – ακριβώς επειδή αισθάνεται, επιθυμεί και σκέπτεται. Το σώμα, λέει ο αρχιτέκτονας και θεωρητικός Juhani Pallasmaa, «θυμάται ποιος είμαι και πού βρίσκομαι στον κόσμο. Το σώμα μου είναι αληθινά ο ομφαλός του κόσμου. Όχι όμως με την έννοια του σημείου θέασης στην κεντρική προοπτική, αλλά ως τόπος αναφοράς, μνήμης, φαντασίας και ολοκλήρωσης». Η μεγαλειώδης λειτουργία κάθε τέχνης με νόημα, κατά τον Φινλανδό θεωρητικό, μας επιτρέπει να βιώνουμε τον εαυτό μας ως ολοκληρωμένα ενσώματα και πνευματικά όντα. Για να καταλήξει ωραία σαν φιλόσοφος της ζωής με τη σκέψη ότι «στην εμπειρία

2. Giorgio Agamben, *Homo Sacer. Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή*, μτφρ. Παναγιώτης Τσιαμούρας, επιμ. Γιάννης Σταυρακάκης, Scripta, Αθήνα 2005.

της τέχνης λαμβάνει χώρα μια αξιοπερίεργη ανταλλαγή. Δανείζω τις συγκινήσεις και τους συνειρμούς μου στον χώρο και ο χώρος μου δανείζει την ατμόσφαιρά του, η οποία παρασύρει και απελευθερώνει τις αντιλήψεις και τις σκέψεις μου».³

Πλάνητες και φιλοξενούμενοι. Γιατί στο Δρομοκαϊτείο;

Αυτή η δυναμική ανταλλαγή συγκινήσεων, συνειρμών και ατμόσφαιρας που περιγράφει ο Pallasmaa εξηγεί –μεταξύ άλλων παραμέτρων φυσικά, τις οποίες θα δούμε στη συνέχεια– την «εισβολή» του πρότζεκτ «Εγκλεισμοί» στο ΨΝΑ Δρομοκαϊτείο, έναν χώρο εγκλεισμού μετά βεβαιότητας και ίασης με ερωτηματικό, όπως όλα τα ψυχιατρεία, έναν χώρο με μνήμες δύσκολες, βιώματα σκοτεινά και, πάνω απ’ όλα, με ανθρώπινο πόνο που φύεται από τις ρίζες της ύπαρξης. Αν ο Heidegger έχει δίκιο, τότε όλοι «είμαστε οι επισκέπτες της ζωής», φράση που ο George Steiner μεταφράζει σε «είμαστε πεταμένοι στη ζωή».⁴

Κανείς δεν έχει επιλέξει τον τόπο γέννησής του ή τον ιστορικό χρόνο που ήρθε στη ζωή, την αναπηρία του ή την τέλεια υγεία του. Είμαστε πλάνητες και φιλοξενούμενοι, δύο καταστάσεις ελευθερίας *contre-temps* στις συνθήκες συμβολικών και πραγματικών εγκλεισμών που εφηύρε η νεωτερικότητα χάριν προστασίας εαυτών και αλλήλων ή, καλύτερα, χάριν προστασίας του εύρυθμου της αγοράς και του πολιτικού συστήματος. Άλλωστε, για να λειτουργήσει ειδικά η αγορά απρόσκοπτα, θέλει εγκλειστα/πειθαρχημένα άτομα-κυνηγούς του κέρδους και των άλλων ονειρώξεων που καλλιεργεί συστηματικά και με πειθώ.

Το μεγάλο μέλημα της νεωτερικότητας ήταν και παραμένει με αμείωτη ένταση η προστασία του υγιούς δυναμικού από τους ασθενείς και τους απειθαρχους. Οι βιομηχανίες των εγκλεισμών είναι παιδιά των φιλελεύθερων κοινωνιών και, μέχρι το πρόσφατο παρελθόν, επίσης παιδιά των «υπαρκτών σοσιαλισμών». Ένα ψυχιατρείο είναι ο πραγματικός χώρος του εγκλεισμού και, ταυτόχρονα, ο συμβολικός χώρος που υποδέχεται παραγωγικά τον αντίλογο της ελευθερίας ή, καλύτερα, της απελευθέρωσης. Είναι κατάλληλος για τον οφειλόμενο συγκρουσιακό διάλογο γιατί είναι χώρος οριακός για τον άνθρωπο, είτε αυτός είναι ασθενής είτε υγιής. Σαν τέτοιος, είναι χώρος παραγωγικός, αφού δοκιμάζει τα όρια του ανθρώπου, ανεξάρτητα από τη συνθήκη και την κατάσταση στην οποία αυτός βρίσκεται.

3. Juhani Pallasmaa, *Τα μάτια του δέρματος. Η αρχιτεκτονική και οι αισθήσεις*, μτφρ. Παναγιώτης Τουρνικιώτης – Γιάννης Τουρνικιώτης, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2022, 16.

4. Τζωρτζ Στάινερ (με την Λωρ Αντλέρ), *Ένα μακρύ Σάββατο. Συζητήσεις*, μτφρ. Θάνος Σαμαρτζής, Δώμα, Αθήνα 2022, 33.

Το Βλέμμα ή Ποιο Βλέμμα;

Το έκανε πάντα, αλλά ιδιαίτερα στην εποχή μας η τέχνη το κάνει πιο συχνά, πιο αποτελεσματικά, με μεγαλύτερη διάρκεια και ένταση, και πιο συστηματικά. Η (σύγχρονη) τέχνη κρίνει, αντιπαρατίθεται, ασκεί μέχρι και πολεμική στην αφηρημένη εξουσία και στους συγκεκριμένους μηχανισμούς της, σε θεσμούς κυρίαρχους, σε οικονομικά συστήματα, σε ιδεολογικά στεγανά και κυρίως στα κυρίαρχα στερεότυπα. Προκαλεί τριβές, τριγμούς και ρήγματα στον δημόσιο λόγο για τον δημόσιο χώρο, την αυτοτέλειά του από την αγορά ή έστω το διακριτό της φύσης του, για το ιδιωτικό και τη δυνατότητα περιχαράκωσής του πίσω από τον πέπλο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Το σίγουρο είναι ότι η σημερινή τέχνη συμμετέχει ενεργά στο δημόσιο debate για όλα τα συγκρουσιακά ζητήματα της εποχής: τις πολιτικές των φύλων, τις πολιτικές της μνήμης, τις πολιτικές της ταυτότητας, τις πολιτικές των ανθρωπίνων ροών και τις πολιτικές επιτήρησης, ελέγχου και καταστολής τους.

Αντίστροφα, η τέχνη μπαίνει στην υπεράσπιση των δικαιωμάτων, στη σύγκρουση για τους αποκλεισμούς και στη διαμάχη για την αξία και το εύρος της συμπερίληψης μεταναστών, προσφύγων και κάθε είδους αποκλεισμένων χωρίς δουλειά, χωρίς χαρτιά, χωρίς υγεία... Η τέχνη καλλιεργεί και συγκροτεί ένα κριτικό βλέμμα που, ανάλογα με την ένταση και την ανατρεπτικότητά του, πολεμάται ή επαινείται από τους συστημικούς θεσμούς, την κοινή γνώμη ή τα μέσα ενημέρωσης. Σε συνάρτηση με αυτή την παράμετρο, στον δημόσιο διάλογο συγκρούονται δύο τουλάχιστον λογικές για την ποιότητα και τον χαρακτήρα, τη στόχευση και εντέλει την πολιτική του βλέμματος της τέχνης πάνω στους κάθε λογής περιθωριοποιημένους, αποκλεισμένους, μη ή αντι-κανονικούς.

Το παράδειγμα της Ντοκουμέντα 14 που έριξε το βλέμμα της στην Αθήνα της κρίσης «για να μάθει» από αυτήν και οι επικρίσεις για κρυπτο-αποικιακή πολιτική που είχε προκαλέσει δεν έχουν ακόμα ξεχαστεί (είτε συμφωνεί κανείς με αυτή την κριτική είτε όχι). Ανάλογες συζητήσεις και επικρίσεις διατυπώνονται όταν η σύγχρονη τέχνη αποικεί με το σώμα και το βλέμμα της χώρους αποκλεισμού, όπως οι φυλακές, και χώρους εγκλεισμού, όπως τα ψυχιατρεία. Πάντα τίθεται το ερώτημα της χρήσης, του τρόπου, του στόχου και του σκοπού. Το δίλημμα της χρήσης του ιδιαίτερου χώρου ως «ωραίου» και κατάλληλου κελύφους για τη γοητεία του βλέμματος του θεατή ή ως πεδίου σύγκρουσης και αναταραχής, που σκοπό έχει να διαρρήξει την κοινωνική σύμβαση και να αποδομήσει την αφομοιωτική δύναμη του κυρίαρχου λόγου της Οικονομίας, θα τίθεται πάντα με ένταση. Και το χειρότερο είναι ότι ποτέ κανείς δεν είναι βέβαιος για την αποτελεσματικότητα της ρήξης που επικαλείται. Η δύναμη της τέχνης για ανατροπή είναι μελαγχολικά αμφισβητούμενη και μάλλον δεν μπορεί να παραγάγει τίποτα έξω από τον εαυτό της. Ωστόσο, οι πρακτικές της τέχνης «συμβάλλουν στον σχηματισμό ενός νέου

τοπίου του ορατού, του ρητού και του εφικτού. Σφυρηλατούν άλλες μορφές του “κοινού νου”, μορφές ενός πολεμικού “κοινού νου”, ενάντια στη συναίνεση», όπως γράφει ο Jacques Rancière στον *Χειραφετημένο θεατή* του, και αυτό δεν είναι λίγο ή, καλύτερα, αυτό είναι το ζητούμενο!

Οι χώροι των «Εγκλεισμών»

Ως κατάλληλοι χώροι για τη φιλοξενία και τη διεξαγωγή του πρότζεκτ «Εγκλεισμοί» ζητήθηκαν από το νοσοκομείο Δρομοκαϊτειο –και παραχωρήθηκαν για τον σκοπό αυτόν με απόφαση του Δ.Σ. του ιδρύματος– ο Άγιος Ισίδωρος, το παλιό Τυπογραφείο και το Δάφτσειο. Είναι τρία κτίρια ιστορικής και συμβολικής σημασίας. Τα δύο έχουν εγκαταλειφθεί εδώ και δεκαετίες και ανοίγουν τώρα για το πρότζεκτ, ενώ το παλιό τυπογραφείο είναι το μόνο που έχει ανακαινιστεί και χρησιμοποιείται ως μουσείο, με τα μηχανήματα της παλιάς τυπογραφίας και τα ψηφία που υπάρχουν στον χώρο του.

Η πτέρυγα του Αγίου Ισίδωρου είναι ένα μακρύ παραλληλόγραμμο κτίσμα δύο ορόφων, του 1892, όπου καθηλώνονταν οι «ανήσυχoi» και μάλλον πένητες ασθενείς, με μικρά κελιά, με φεγγίτες και κάγκελα, ένθεν κακείθεν ενός στενόμακρου διαδρόμου, και μ’ έναν χώρο εστιατορίου όπου έτρωγαν όσοι από τους ασθενείς κρίνονταν ικανοί και λειτουργικοί, το οποίο βρίσκεται στο ισόγειο και επικοινωνεί με μια μικρή, στενή, σχεδόν ασφυκτική, περιφραγμένη με ψηλό τοίχο αυλή.

Το Δάφτσειο είναι κτίριο του 1932: μεγάλο, ψηλοτάβανο, εκλεκτικιστικού ρυθμού, με ευρύχωρα δωμάτια και παράθυρα με κάγκελα συρόμενα και ανοιγόμενα κατά περίπτωση και ώρα. Διαθέτει τη δική του αυλή, που όμως έφτανε μέχρι τον εξωτερικό τοίχο-περίφραξη του νοσοκομείου και όπου νοσηλεύονταν οι πιο εύποροι ασθενείς, οι οικογένειες των οποίων μπορούσαν να πληρώσουν τα υψηλά νοσήλια που απαιτούνταν για την πτέρυγα αυτή. Στους ασθενείς του Δάφτσειου λέγεται μάλιστα ότι εφαρμόζονταν οι πιο εξελιγμένες μέθοδοι θεραπείας, με τη χρήση της ψυχανάλυσης, της μουσικής (υπήρχε και πιάνο στον χώρο) και γενικότερα της τέχνης.

Τα τρία κτίρια σχηματίζουν μεταξύ τους ένα αμβλύ τρίγωνο, με το Τυπογραφείο στην κορυφή και τα δύο κτίρια στις δύο γωνίες της βάσης, διευκολύνοντας μια διαδρομή από το Δάφτσειο προς το Τυπογραφείο και, τελικά, στον Άγιο Ισίδωρο.

Σημείο εκκίνησης αλλά και αναφοράς για την ιδέα και την υλοποίηση του πρότζεκτ «Εγκλεισμοί» ήταν για εμάς το πλούσιο και εξαιρετικής σημασίας ηχητικό αρχείο που προέκυψε από τις συνεντεύξεις και τις προφορικές μαρτυρίες που συνέλεξε η Μαρία Φαφαλιού από τρόφιμους/ασθενείς του Δρομοκαϊτειου, γιατρούς του νοσοκομείου, νοσηλευτικό προσωπικό, συγγενείς ασθενών και άλλους εμπλεκόμενους, στο πλαίσιο ερευνητικής της εργασίας. Το αρχείο αυτό

αποτέλεσε το υλικό για το βιβλίο της *Ιερά οδός 343. Μαρτυρίες από το Δρομοκαϊτείο*.⁵

Μας ενδιαφέρει το αρχείο των μαρτυριών καθώς και η ανάδειξη της ιστορίας και της σημασίας του ΨΝΑ «Δρομοκαϊτείο» ως του πρώτου ψυχιατρείου στην Ελλάδα που ήταν χτισμένο απ' αρχής για τον σκοπό αυτόν και σύμφωνα με τα γαλλικά πρότυπα που τότε θεωρούνταν ό,τι πιο καινοφανές στον χώρο, αφού, όπως είπαμε, ο γαλλικός διαφωτισμός, εκτός των άλλων καλών, ήταν και ο πατέρας των ασύλων. Φυσικά, μας ενδιαφέρουν και η μελέτη και η καταγραφή του προβληματισμού της σύγχρονης τέχνης πάνω στα ζητήματα των ποικίλων εγκλεισμών, πραγματικών και συμβολικών, που διαπερνούν έντονα τον εξατομικευμένο βίο αλλά και την κοινωνική πραγματικότητα της εποχής μας. Τέλος, μας ενδιαφέρει η διερεύνηση εννοιών που λειτουργούν ως αντιθετικά δίπολα, όπως ασθένεια/υγεία, πραγματικότητες / φαντασιακά τοπία, αλήθεια/ψέμα, μέσα/έξω, εγκλεισμός/ελευθερία.

Οι 48 καλλιτέχνες του πρότζεκτ συμμετέχουν με έργα που διαλέγονται, συγκρούονται και, σε κάθε περίπτωση, ανταποκρίνονται στον χώρο και στον νοηματικό άξονα της έκθεσης, έργα από όλο το φάσμα του οπτικού και όχι μόνον λεξιλογίου της σύγχρονης τέχνης: γλυπτά και εγκαταστάσεις, βίντεο, ηχητικές κατασκευές, ζωγραφική, φωτογραφία και επιτελεστικές δράσεις.

Παράλληλα με το εικαστικό κομμάτι, διοργανώθηκαν πέντε ημερίδες με τη συμμετοχή 70 περίπου πανεπιστημιακών, ερευνητών και συγγραφέων, που διερευνούν τα παραπάνω ζητήματα μέσα από τα επιστημονικά πεδία που θεωρούμε κρίσιμα για το περιεχόμενο και τη θεματολογία του πρότζεκτ, όπως είναι αυτά της ψυχανάλυσης, της φιλοσοφίας, της ιστορίας, της λογοτεχνίας και της πολιτικής θεωρίας. Είναι ίσως η πρώτη φορά που διοργανώνεται ένα τόσο ευρύ δημόσιο πρόγραμμα το οποίο εκτυλίσσεται παράλληλα με την εικαστική έκθεση, με στόχο την ενδελεχή διερεύνηση της θεματολογίας του πρότζεκτ μέσω της ώσμωσης Σύγχρονης Τέχνης, Επιστήμης και Θεωρίας.

5. Μαρία Φαφαλιού, *Ιερά οδός 343. Μαρτυρίες από το Δρομοκαϊτείο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2018.